

Διαθέτες και κληρονόμοι σε διαθήκες του 18ου αιώνα σε Κέρκυρα και Λευκάδα

Θεοδώρα Ντακαλέτση

doradakaletsi@gmail.com

Εκπαιδευτικός ΠΕ01, ΜEd., 3ο Γυμνάσιο Ηγουμενίτσας

Περίληψη. Το παρόν άρθρο προέκυψε ως αποτέλεσμα μελέτης των κοινωνιών των νησιών Κέρκυρας και Λευκάδας κατά τον 18^ο αιώνα μέσα από πηγές της συγκεκριμένης εποχής. Πηγές του άρθρου αποτέλεσαν διαθήκες που εντοπίστηκαν στα νοταριακά αρχεία των ΓΑΚ Κέρκυρας και Λευκάδας και αφορούσαν στον συγκεκριμένο αιώνα. Ένα μέρος της έρευνας είχε ως στόχο να ανιχνεύσει πληροφορίες για το ποιοι ήταν οι διαθέτες (π.χ. καταγωγή, φύλο, κοινωνική κατάσταση, τι καταλείπουν κ.ά.) και ποιοι αντίστοιχα οι κληρονόμοι. Τα δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα καταχωρίστηκαν σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων και απέφεραν συγκεκριμένα στοιχεία με βάση τα ερωτήματα που τέθηκαν στο λογισμικό. Τα αποτελέσματα αυτής της επεξεργασίας χρησιμοποιήθηκαν πλέον ως τα δεδομένα πάνω στα οποία στηρίζεται το περιεχόμενο και τα συμπεράσματα του άρθρου αυτού.

Λέξεις κλειδιά: Διαθήκες, Κέρκυρα, Λευκάδα, 18^{ος} αιώνας

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία αναφέρεται στις κοινωνίες δύο νησιών του Ιονίου, της Κέρκυρας και της Λευκάδας, κατά το 18^ο αιώνα. Οι πληροφορίες για τις κοινωνίες και την εποχή τους αντλήθηκαν από μελέτη νοταριακών αρχείων που συμπεριλάμβαναν διαθήκες, τις οποίες εντόπισα μετά από έρευνα στα ΓΑΚ των Νομών Κέρκυρας και Λευκάδας. Το χρονικό διάστημα της έρευνας καλύπτει περίπου 90 χρόνια - από το 1692 έως το 1782. Ο 17^{ος} αι. εκπροσωπείται από δύο μόνον διαθήκες· οι υπόλοιπες διατρέχουν το 18^ο αι.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν πληροφορίες σχετικά με το ποιοι είναι οι διαθέτες, ποιοι οι κληρονόμοι, καθώς και στοιχεία για τα αγαθά που κληροδοτούνται. Οι πληροφορίες αυτές καταχωρίστηκαν σε βάση δεδομένων, από την οποία προέκυψαν τα ποσοτικά στοιχεία που παρουσιάζονται, μετά από ανάλυσή τους με χρήση του συγκεκριμένου λογισμικού, με βάση συγκεκριμένα ερωτήματα που τέθηκαν.

Τέλος, επιχειρείται με τη βοήθεια και της βιβλιογραφίας, μια σκιαγράφηση των κοινωνικών δομών, των συνθηκών διαβίωσης, και των οικογενειακών σχέσεων μέσα από τις πληροφορίες των πηγών. Τα όποια συμπεράσματα βέβαια, εξαιτίας και του περιορισμένου αριθμού του δείγματος, μπορούν να θεωρηθούν μόνο ως ενδεικτικά του πλούτου των πληροφοριών που προσφέρει η μελέτη των διαθηκών και δεν συνιστούν μια ασφαλή και ολοκληρωμένη παρουσίαση της εποχής τους.

Η μελέτη διαθηκών θα μπορούσε, επίσης, να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα πρόταση για αξιοποίησή τους ως πηγών στη διδασκαλία αντικειμένων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όπως η Νεοελληνική Γλώσσα, η Ιστορία, τα Θρησκευτικά, η τοπική ιστορία ή κάποιο διαθεματικό project.

Ιστορικό πλαίσιο

Βενετοκρατία

Την εποχή στην οποία αναφέρεται η εργασία η Κέρκυρα και η Λευκάδα βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Ενετών. Αυτή είναι και η εποχή κατά την οποία τα νησιά του Ιονίου Πελάγους για πρώτη φορά αποτέλεσαν μια υποτυπώδη γεωγραφική και πολιτική κοινότητα κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου. Η Βενετία κυριάρχησε στα νησιά του Ιονίου διαδοχικά, άλλοτε με συγκατάνευση του πληθυσμού, άλλοτε με πόλεμο και η κυριαρχία της δεν υπήρξε ίδια σε όλα τα νησιά του Ιονίου. Αυτό οφείλεται στον διαφορετικό τρόπο και τον διαφορετικό χρόνο της κατάκτησής τους. Η Βενετία κινήθηκε τόσο στον πολιτικό όσο και στον κοινωνικό και στον οικονομικό τομέα με άξονες την κατάσταση που ήδη επικρατούσε σε κάθε περιοχή. Έτσι, σε κάθε νησί δημιουργήθηκαν διαφορετικά πολιτικά συστήματα και διαφορετικές κοινωνικές πραγματικότητες (Μαλτέζου, 1974).

Κοινωνική διαστρωμάτωση

Χαρακτηριστικό στοιχείο της βενετικής κυριαρχίας στην Ανατολή υπήρξε το καθεστώς ενίσχυσης της μεγάλης ιδιοκτησίας, είτε με τη μορφή (στρατιωτικών κυρίως) φέουδων κατά τους πρώτους αιώνες, είτε ως ελεύθερη ιδιοκτησία. Οι βενετικές κτήσεις ακολούθησαν τον γαιοκτητικό χαρακτήρα της μητρόπολης και με βάση αυτό, οι τοπικές κοινωνίες ιεραρχήθηκαν σε στρώματα. Η ιεράρχηση αυτή δεν τελείωσε με εφάπαξ ορισμό των κοινωνικών στρωμάτων, αλλά ήταν μια συνεχής διαδικασία που κράτησε αιώνες και που δεν εξελίχτηκε με τον ίδιο ρυθμό ή προς την ίδια κατεύθυνση σε όλα τα νησιά. Σε γενικές γραμμές οι κοινωνίες των νησιών απαρτίστηκαν από τα ακόλουθα κοινωνικά στρώματα: α) τους ευγενείς (nobili) β) τους αστούς (cittadini seconda classe ή civili) και γ) τον λαό ή όχλο (popolani). Οι ομάδες αυτές αναφέρονται σε κατοίκους των πόλεων. Από τις δύο πρώτες συγκροτούνταν τα τοπικά συμβούλια της ανώτερης τάξης - η τρίτη ομάδα, ο λαός, ήταν η κατώτερη τάξη των χειρωνακτών. Το πολυπληθέστερο, όμως, τμήμα του πληθυσμού αποτελούσαν οι άνθρωποι της υπαίθρου, οι οποίοι χωρίζονταν επίσης σε διάφορες κατηγορίες: α) τους παροίκους ή villani, που τους συνδέουν διάφορες σχέσεις με το φέουδο και β) τους ελεύθερους, ιδιοκτήτες γης ή ακτήμονες, που καλλιεργούν ξένα κτήματα (Παπαδιά Λάλα, 2007).

Η παρουσίαση αυτή των κοινωνικών στρωμάτων δεν περιλαμβάνει βέβαια όλες τις κοινωνικές ομάδες, ούτε εξηγεί τις μεταξύ τους σχέσεις, εξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις, καθώς και μέσα από ποιες κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις δημιουργήθηκαν. Στόχος της είναι να περιγράψει το γενικό κοινωνικό πλαίσιο των κοινωνιών των Επτανήσων την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας ώστε να είναι πιο κατανοητές στον αναγνώστη οι κοινωνικές ομάδες που εμφανίζονται στις διαθήκες που μελετήθηκαν.

Διαθέτες και κληρονόμοι

Οι διαθήκες που καταλείπουν οι άνθρωποι ανά τους αιώνες περιλαμβάνουν, εκτός από τη διευθέτηση των περιουσιακών τους στοιχείων μετά το θάνατό τους, και σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία της εποχής τους. Από τη μελέτη τους μπορεί να αντληθούν πληροφορίες για πρόσωπα (διαθέτες, κληρονόμοι, νοτάριοι), για αγαθά, για το κληρονομικό δίκαιο, για το εθιμικό δίκαιο, τη θρησκεία, την εγγραμματοσύνη ή την εκπαίδευση, τις

συνήθειες μιας κοινωνίας κ.ά. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει στοιχεία για τις επτανησιακές κοινωνίες με τη μελέτη διαθηκών, εστιάζοντας σε διαθέτες και κληρονόμους.

Διαθέτες

Πολλές πληροφορίες για τις κοινωνίες των νησιών της μελέτης μας, μας δίνουν και οι διαθέτες μέσα από τη δική τους φωνή, όπως αυτή αποτυπώνεται στις διαθήκες τους. Οι διαθήκες που μελετήσαμε αποτυπώνουν την τελευταία επιθυμία ανθρώπων με κοινά αλλά και διαφορετικά στοιχεία μεταξύ τους. Τα στοιχεία των διαθετών μας δίνουν πληροφορίες για την κοινωνική τους προέλευση και την οικογενειακή τους κατάσταση. Θα αναφέρουμε κατ' αρχάς τα αντικειμενικά μετρήσιμα στοιχεία που μας δίνουν τα κείμενα των νοταρίων σχετικά με τους διαθέτες:

1. Από το σύνολο των σαράντα δύο διαθετών που μελετήσαμε τη διαθήκη τους, δεκατέσσερεις κατοικούσαν στην Κέρκυρα και οι υπόλοιποι είκοσι οκτώ στη Λευκάδα.
2. Εντελώς τυχαία το δείγμα αντιπροσωπεύεται εξίσου από άντρες και γυναίκες: υπάρχουν είκοσι ένας διαθέτες και είκοσι μία διαθέτριες. Από αυτούς οι Κερκυραίοι διαθέτες είναι εννέα και οι διαθέτριες έξι, ενώ οι Λευκαδίτες διαθέτες είναι λιγότεροι από τις διαθέτριες - δώδεκα άντρες και δεκαέξι γυναίκες.
3. Η κοινωνική προέλευση των διαθετών απεικονίζεται στις προσφωνήσεις ή στους τίτλους τους οποίους αναφέρουν οι νοτάριοι. Έτσι, στους διαθέτες από την Κέρκυρα συναντούμε δύο “σιορ”, πέντε “κυρ” και δύο “πανοσιότατους”, ο ένας εκ των οποίων είναι μοναχός και ο άλλος επίσκοπος “Κορφών”. Αντίστοιχα οι Κερκυραίες διαθέτριες είναι: μία “αρχόντισσα”, μία “σιόρα”, μία “κυρία” και δύο “κυράτζες”. Στη Λευκάδα πάλι, έχουμε πέντε “μισέρ” και πέντε “κυρ”, ενώ δύο διαθέτες αναφέρονται χωρίς κάποια προσφώνηση. Οι Λευκαδίτισσες διαθέτριες αναφέρονται όλες ως “κυράτζες” (Αργυρού, 2006-2007).
4. Οι διαθέτες που προέρχονται ή κατοικούν στις πόλεις ανέρχονται στους τριάντα τρεις: οι καταγόμενοι ή διαμένοντες σε χωριά είναι μόνο εννέα. Όπως θα περίμενε ίσως κανείς, τόσο οι “σιορ” και οι γυναίκες με ανώτερη κοινωνική προέλευση από την Κέρκυρα, όσο και οι “μισέρ” από τη Λευκάδα, είναι κάτοικοι των πόλεων. Στο δείγμα δεν υπάρχει κάποιος ευγενής που να διαμένει στην ύπαιθρο.
5. Στο αρχικό κομμάτι της διαθήκης ο νοτάριος σημειώνει τη σωματική και ψυχική κατάσταση του διαθέτη και έτσι μαθαίνουμε γιατί οι διαθέτες αποφάσισαν να κάνουν τη διαθήκη τους τη δεδομένη στιγμή. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πλειοψηφία των διαθετών ζητά να συντάξει διαθήκη κάτω από την πίεση κάποιας πολύ σοβαρής ασθένειας. Οι διαθέτες -ίσως και οι υποψήφιοι κληρονόμοι;- φοβούνται μήπως η ασθένεια αυτή έχει ως κατάληξη τον θάνατο, και τότε μόνο αποφασίζουν να εκφράσουν την τελευταία τους θέληση. Οι διαθέτες που ακολούθησαν αυτή την τακτική είναι οι τριάντα από τους σαράντα δύο, δέκα από την Κέρκυρα και είκοσι από τη Λευκάδα (ποσοστό 71,5%). Οι υπόλοιποι δώδεκα (ποσοστό 28,5%), τέσσερεις από την Κέρκυρα και δύο από τη Λευκάδα, αποφάσισαν να συντάξουν τη διαθήκη τους επειδή ήταν προχωρημένης ηλικίας και θεωρούσαν ότι ο θάνατος θα μπορούσε να έλθει αιφνιδίως και τα αγαθά τους θα έμεναν “αδιόρθωτα” και θα πήγαιναν “όπου δεν είναι η γνομι” τους.
6. Η οικογενειακή κατάσταση των διαθετών επίσης γίνεται εμφανής από το κείμενο της διαθήκης τους, χωρίς πάντα να δηλώνεται αυτή ξεκάθαρα. Έτσι, στους διαθέτες μας

υπάρχουν δεκατρείς έγγαμοι άντρες (τρεις από την Κέρκυρα και δέκα από τη Λευκάδα), πέντε άγαμοι (τρεις από την Κέρκυρα και δύο από τη Λευκάδα), δύο μοναχοί από την Κέρκυρα, ενώ ένας άφησε κλειστή τη διαθήκη του και δεν αναφέρεται η οικογενειακή του κατάσταση. Αντίστοιχα στις γυναίκες έχουμε από την Κέρκυρα πέντε χήρες (όλες δηλαδή οι διαθέτριες του δείγματος) και από τη Λευκάδα οκτώ χήρες, επτά έγγαμες και μία άγαμη διαθέτρια (αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι αναφέρεται απλώς ως κόρη κάποιου και όχι ως “γυνή” ή χήρα κάποιου άντρα).

7. Δεν είναι όλοι οι διαθέτες Επτανήσιοι. Πέντε από τους διαθέτες που έκαναν τη διαθήκη τους στην Κέρκυρα, κατάγονταν από άλλα μέρη: οι δύο ήταν από τα Ιωάννινα, ένας από τη Μάνη, ένας από την Πρέβεζα και ένας από τον “Μορέα”. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν εγκατεστημένοι από χρόνια στην Κέρκυρα και η ζωή τους ήταν οργανωμένη εκεί. Οι δύο από αυτούς είναι οι μοναχοί, οι υπόλοιποι τρεις είναι άνθρωποι της εργασίας (κυρ). Κανείς τους δεν ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη, την οποία αποτελούσαν Κερκυραίοι ευγενείς και η οποία ήταν ούτως ή άλλως κλειστή (Καραπιδάκης, 1993). Αντίθετα, στους διαθέτες από τη Λευκάδα, μόνο ένας κατάγεται από τα Ιωάννινα και αυτός ορίζεται ως “ξένος” - δεν έμενε στο νησί, ήταν περαστικός έμπορος, όπως φαίνεται από το κείμενο της διαθήκης (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 002 (1709-1711), Λήψη: 118-120).
8. Όπως αναφέρθηκε, πολλοί λίγοι είναι αυτοί που υπογράφουν ιδιοχείρως τη διαθήκη τους (έξι από το σύνολο των σαράντα δύο). Δεν γνωρίζουμε γιατί δεν υπογράφουν οι υπόλοιποι. Δεδομένων των συνθηκών της εποχής και την κατάσταση της εκπαίδευσης στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδας ενδέχεται κάποιοι από αυτούς να μη γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Πάντως σε δύο διαθήκες αναφέρεται ότι, ο διαθέτης στη μία (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο 1^ο, 21r) και η διαθέτρια στην άλλη (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο 5^ο, 16r) δεν μπορούν να υπογράψουν λόγω της ασθένειας, “*επειδή και να της τρέμει το χέρι*” και όχι επειδή είναι αγράμματοι. Έτσι, για τη γραμματική κατάσταση των διαθετών, δεν μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα από τις διαθήκες που μελετήσαμε.

Εκτός από τα ποσοτικά στοιχεία, οι διαθήκες μας δίνουν και άλλες πληροφορίες που μας οδηγούν και σε κάποιες ακόμη παρατηρήσεις:

1. Επειδή οι νοτάριοι πολλές φορές έγραφαν αυτά ακριβώς που άκουγαν, μπορούμε να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τη γλώσσα της εποχής εκείνης. Η γλώσσα των διαθετών είναι η ελληνική στη λαϊκή μορφή της, με αρκετά στοιχεία της ιταλικής. Η επιρροή της ιταλικής φαίνεται άλλωστε και στα ονόματα διαθετών και μαρτύρων, π.χ. Αζουγανέλα, Μοντεσάντος κ.λπ. Παρατηρούμε όμως ότι χρησιμοποιούνται και λόγιες εκφράσεις από τους διαθέτες, οι οποίες δεν συνάδουν με τη γενική εικόνα του χειρισμού της γλώσσας. Οι εκφράσεις αυτές είναι τυποποιημένες και τις συναντούμε σχεδόν σε όλες τις διαθήκες. Τέτοιες εκφράσεις είναι: “*εν προτις*”, “*τιν ταπινιν μου ψιχιν παρατιθιμι ις χιρας θεού ζοντος*”, “*θέλο, οριζο και αφινο*” κ.ά. Μολονότι δεν αποκλείεται να αποτελούν μέρος του λόγου του διαθέτη, πιθανότερο μοιάζει να είναι εκφράσεις που υποβάλλει στον διαθέτη ο νοτάριος, κατά τη συχνά συνεργατική πράξη της σύνταξης της διαθήκης (Καράντζολα, Τικτοπούλου, & Φραντζή, 2012). Φαίνεται ότι οι διαθέτες ακολουθούν κάποιες οδηγίες του νοτάριου που αφορούν στο τυπικό της σύνταξης της διαθήκης - μετά από αυτό βέβαια εκφράζονται με τον προσωπικό τους λόγο, ο οποίος και αποτυπώνεται αυτούσιος από τον νοτάριο και

έτσι μπορούμε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την καθομιλουμένη γλώσσα των Επτανησίων.

2. Σε κάποιες διαθήκες βρίσκουμε αξιοσημείωτες ή ασυνήθιστες πληροφορίες: βλέπουμε π. χ. σε μία διαθήκη ότι η διαθέτρια αφήνει στον εγγονό της όλα τα βιβλία της, “...τόσον φραγγικα όσον και ρομεικα...”. (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο 4^ο, 41r). Από τις εκφράσεις της φαίνεται ότι τα βιβλία είναι δικά της και όχι του συζύγου (ως ο πιο πιθανός εγγράμματος του σπιτιού) ή της οικογένειας γενικά. Σημειώνουμε ότι η διαθέτρια είναι “σιόρα”, γεγονός το οποίο εξηγεί και την πολυτέλεια του να είναι γυναίκα και εγγράμματη το 18ο αιώνα. Άλλη ασυνήθιστη περίπτωση είναι μια διαθέτρια που αναφέρεται ως “άννα Τούρκα γενομενη χριστιανή” (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φάκελος: # 002 (1707-1711), Λήψη: 32 - 33). Η διαθήκη αυτή συντάχτηκε στη Λευκάδα το 1709. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω οι Οθωμανοί έχασαν τη Λευκάδα το 1684, επομένως η γυναίκα αυτή θα μπορούσε να είχε παραμείνει στο νησί μετά την αποχώρησή τους. Είναι δύσκολο να δώσουμε κάποια εξήγηση γι' αυτό, καθώς ο προσηλυτισμός των μουσουλμάνων κατακτητών στο χριστιανισμό, είναι εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο.
3. Οι διαθέτες των οποίων τις διαθήκες μελετήσαμε φαίνεται να είναι θεοσεβούμενοι. Στην εποχή μας αυτού του είδους η θεοσέβεια ίσως ονομάζεται δεισιδαιμονία, όμως για τους ανθρώπους εκείνους ήταν έκφραση πραγματικής πίστης. Όλοι ανεξαιρέτως οι διαθέτες, από όποια κοινωνική τάξη και αν προέρχονται, σε οποιοδήποτε φύλο και αν ανήκουν, επικαλούνται τη χάρη του Θεού και ζητούν συγχώρηση, την οποία άλλωστε και εκείνοι προσφέρουν στους αδελφούς χριστιανούς. Επίσης δεν παραλείπουν να ζητήσουν από τους κληρονόμους των να φροντίσουν να εκπληρώσουν ό,τι η θρησκεία τους ορίζει για τη σωτηρία της ψυχής τους (μνημόσυνα, σαρανταλείτουργα κλπ). Οι δεκαέξι από του σαράντα δύο διαθέτες (ποσοστό 38%), αφήνουν αγαθά ή χρηματικά ποσά στον κύριο κληρονόμο τους ή σε ιερέα ή σε ναό, για να “έχουν αιώνιο μνημόσυνο”, ενώ άλλες φορές δηλώνουν ότι ο κληρονόμος τους θα έχει δικαίωμα στην κληρονομιά, μόνο αν αναλάβει να κάμει “τα καλά της ψυχής” τους. Μόνο σε τρεις περιπτώσεις οι διαθέτες αφήνουν την ταφή και όλα τα σχετικά στη διακριτική ευχέρεια του κύριου κληρονόμου - “ας κάμει όπως τον φωτίσει ο Θεός”. Επίσης κάποιοι από αυτούς ορίζουν και τον ναό στον οποίο θέλουν να ταφούν. Άλλοι, οι οποίοι ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις, ζητούν να ταφούν μέσα στον περίβολο του ναού, όπου, άλλωστε, φαίνεται να έχουν δικούς τους οικογενειακούς τάφους. Οι πιο φτωχοί ζητούν να ταφούν “από έξω” από τον περίβολο του ναού.
4. Οι διαθήκες των γυναικών μας δίνουν αρκετά στοιχεία για οικονομικές υποθέσεις και δοσοληψίες τους, καθώς και για τη δυνατότητα που είχαν να διαχειρίζονται οι ίδιες τα αγαθά τους. Κατ' αρχάς ο βενετικός νόμος δεν περιόριζε την ελευθερία των γυναικών να κληροδοτήσουν την περιουσία τους κατά βούληση. Κατά κανόνα λοιπόν, οι διαθέτριες αφήναν όλη την προίκα τους στις ανύπανδρες κόρες τους εάν υπήρχαν, ακολουθούσαν οι γιοι και στο τέλος οι παντρεμένες κόρες (Πλουμίδης, 2008). Εάν δεν υπήρχαν τέκνα, τότε η προίκα συνήθως επέστρεφε σε πρόσωπα της πατρικής οικογένειας της διαθέτριας. Το ίδιο ίσχυε και για όλα τα αγαθά που βρίσκονταν στην κυριότητα της διαθέτριας. Χαρακτηριστικά, σε δύο διαθήκες από την Κέρκυρα, ενώ ο σύζυγος βρίσκεται εν ζωή, ως κληρονόμοι ορίζονται στην πρώτη περίπτωση ο γιος του αδερφού της διαθέτριας και στη δεύτερη οι δύο αδελφοί και οι γιοι του ενός εξ

αυτών. Μπορούσαν επίσης να διαθέσουν τα περιουσιακά στοιχεία που είχαν οι ίδιες κληρονομήσει από το σύζυγό τους, εκτός αν εκείνος όριζε διαφορετικά στη διαθήκη του. Ακόμη, διέθεταν ελεύθερα τα αγαθά που είχαν αποκομίσει από την οποιαδήποτε δική τους οικονομική δραστηριότητα. Δεν είναι, όμως, πολλές οι γυναίκες της εποχής που εμφανίζονται να είναι οικονομικά ανεξάρτητες, μέσα από τις διαθήκες που έχουμε στα χέρια μας. Από τις είκοσι μία διαθέτριες του δείγματος μόνο δύο από τη Λευκάδα εμφανίζονται σε κάποια οικονομική πράξη. Η κυράτζα Ακριβή στη διαθήκη της αναφέρει ότι πούλησε ένα χωράφι σε κάποιον (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001, Λήψη: 31 - 32), χωρίς να εμπλέκεται και σε κάποια άλλη εμπορική ή οικονομική δραστηριότητα. Διαφορετική είναι η περίπτωση της κυράτζας Ζαχαρένιας, η οποία αναφέρει αρκετές οικονομικές δοσοληψίες (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φάκελος: # 003 (1711-1713), Λήψη: 211-214). Συγκεκριμένα, αναφέρει διάφορα ονόματα οφειλετών της, στους οποίους έχει δανείσει χρηματικά ποσά σε διάφορα νομίσματα: τζεκίνια, δουκάτα ασημένια και ριάλια. Η διαθέτρια αναφέρει αναλυτικά τα ονόματα των οφειλετών της, το ποσό που της οφείλουν, “το σημάδι”, δηλαδή το ενέχυρο που άφησε κάποιος ως εγγύηση, καθώς και “το διάφορο”, δηλαδή τον τόκο που είχε συμφωνηθεί για το δάνειο. Από τα στοιχεία της διαθήκης της, φαίνεται ότι η γυναίκα αυτή πιθανώς ασχολούνταν με την τοκογλυφία. (Η ενασχόληση των γυναικών με αυτή την οικονομική δραστηριότητα δεν ήταν σπάνια πρακτική την εποχή εκείνη (Πλουμίδης, 2008.) Οι γυναίκες που δραστηριοποιούνταν οικονομικά ανήκαν στις δύο κατώτερες τάξεις· οι γυναίκες της ανώτερης τάξης δεν ασχολούνταν με τα οικονομικά. Διαφορετική, πάλι, είναι η περίπτωση μια διαθέτριας η οποία έχει στην κατοχή της μισό σπίτι –το άλλο μισό είναι στην κατοχή του συζύγου της. Στη διαθήκη της ζητά από τον σύζυγό της να πουλήσει το ακίνητο και να δώσει το μερίδιό της στα παιδιά του πρώτου συζύγου της ή, αν θέλει να κρατήσει το σπίτι, να δώσει στους κληρονόμους που όρισε, τα χρήματα που αναλογούν στο ποσοστό της. Συμπερασματικά, λοιπόν, από τις γυναικείες διαθήκες συνάγουμε το συμπέρασμα ότι οι γυναίκες του 18^{ου} αιώνα στα Επτάνησα έχουν περιορισμένη δυνατότητα διαχείρισης περιουσίας. Μπορούν μεν να διαθέσουν την προίκα τους όπως επιθυμούν με τη διαθήκη τους, όπως και ό,τι άλλο αγαθό έχουν, η εμπλοκή τους όμως στην παραγωγική διαδικασία και η οικονομική τους δραστηριότητα είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

Γιατί κάνουν διαθήκες

Γενικά, οι πληροφορίες των διαθηκών δείχνουν ότι ήταν συνήθης πρακτική στα Επτάνησα οι άνθρωποι να συντάσσουν επίσημες, γραπτές διαθήκες και να μην επαφίενται σε προφορικές συμφωνίες ή στην καλή διάθεση των οικείων τους, τόσο για την εναπομείνασα παρούσα τους ζωή, όσο και για τη μεταθανάτια φροντίδα της ψυχής τους, καθώς και για τη διάθεση των αγαθών τους. Την πρακτική αυτή εφαρμόζουν εξίσου άντρες και γυναίκες της ανώτερης και μεσαίας οικονομικής τάξης και, επίσης, όσοι κατάγονται από άλλα μέρη και έχουν περιουσιακά στοιχεία, είτε στον τόπο κατοικίας είτε στον τόπο καταγωγής τους.

Σε γενικές γραμμές οι άνθρωποι κάνουν διαθήκες για να ορίσουν κληρονόμους και να κληροδοτήσουν αγαθά. Όμως, διαβάζοντας προσεκτικά τις διαθήκες, μπορούμε να εντοπίσουμε και άλλους λόγους για τους οποίους οι διαθέτες που ερευνήσαμε, έκαναν γραπτή και επίσημη διαθήκη. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι άνθρωποι έκαναν διαθήκες:

1. Επειδή θεωρούσαν αμαρτία να αφήνουν τα αγαθά τους *“αδιόρθωτα”* και έτσι να *“ζημιώσουν”* την ψυχή τους *“υποχρεώνοντας”* τους δικαιούχους της διαθήκης να ερίζουν μεταξύ τους για το τι αναλογεί και σε ποιον. Οπωσδήποτε φροντίζουν και να μείνουν τα αγαθά τους στην κυριότητα των ανθρώπων που οι ίδιοι επιθυμούν και όχι σε αυτούς που ο νόμος ορίζει ίσως ως κληρονόμους σε περίπτωση θανάτου τους, αν αυτοί δεν εκφράσουν άλλη επιθυμία. Έτσι, κάποιος διαθέτης (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 003 (1711-1713), Λήψη: 129-130) αποκληρώνει τον ανιψιό του γιατί θεωρεί ότι αποδείχτηκε αχάριστος και ορίζει ως κληρονόμο του τη χήρα του προγόνου του πατέρα του, η οποία του στάθηκε και τον φρόντισε στην ασθένειά του.
2. Για να διασφαλίσουν το μέλλον των κληρονόμων τους. Ειδική μέριμνα παρατηρείται κυρίως όταν πρόκειται για τη σύζυγο, τη μητέρα ή ανήλικα τέκνα. Επειδή, σύμφωνα με το δίκαιο της εποχής ως κληρονόμοι κάποιου θεωρούνται οι απόγονοί του, οι άντρες σύζυγοι, προσπαθώντας να εξασφαλίσουν το μέλλον της συζύγου, ορίζουν εκείνη *“κιδά και νικοκιδά”* για όσο ζει και να μη μπορεί *“κανένα από τα πεδία μου να την εβγάνει από το ήδιο σπείτη όπου την σημερον κατηκά μονον να είναι κηρά και νηκοκηρά ος τε ζει”* (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001, Λήψη: 50 - 51). Ο όρος αυτός υπάρχει σε έξι από τις σαράντα δύο διαθήκες που μελετήσαμε (ποσοστό 14,5%), παρότι δε διευκρινίζεται τι ακριβώς σημαίνει η φράση *“κιδά και οικοκιδά”*. Από τις διαθήκες που έχουν αυτό τον όρο φαίνεται πάντως, ότι όσο ζει η σύζυγος θα μπορεί να διαμένει στη συζυγική κατοικία και να τρέφεται από τα αγαθά του συζύγου, χωρίς να μπορούν τα τέκνα της να εγείρουν οποιαδήποτε αξίωση εναντίον της. Ο ίδιος όρος υπάρχει σε μία διαθήκη στην οποία ως κληρονόμοι αναφέρονται οι αδελφοί και η μητέρα. Σε αυτή την περίπτωση ο διαθέτης ορίζει να μη μπορεί κάποιος από τα αδέλφια του *“να πιραξι ήται ενοχλισί”* σε κάτι τη μητέρα τους (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο 1^ο, r30). Σε άλλη επίσης διαθήκη η διαθέτρια αφήνει κύρια κληρονόμο την ανήλικη κόρη της και όχι το γιο της, στον οποίο αναθέτει το καθήκον να αναθρέψει και να παντρέψει τη μικρή αδερφή του (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο 4^ο, v40). Όταν οι διαθέτες είναι άτεκνοι, με τις διαθήκες τους διασφαλίζουν όποιον ορίσουν ως κύριο κληρονόμο τους, από πιθανές διεκδικήσεις μεριδίου των αγαθών τους και από άλλους συγγενείς τους (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.003, 1711-1713, Λήψη: 129-130).
3. Για να εξασφαλίσουν την απαραίτητη φροντίδα για τους ίδιους μέχρι το θάνατό τους. Από τους σαράντα δύο διαθέτες ένα ποσοστό του 16,6% διαθέτουν την περιουσία τους στους συγγενείς που ανέλαβαν να τους φροντίζουν στα γεράματά τους. Οι διαθέτες αυτοί δεν έχουν φυσικά τέκνα, εκτός από μία περίπτωση στην οποία η διαθέτρια έχει μια κόρη, αλλά τη φροντίδα της έχει αναλάβει κάποιος συγγενής με το επώνυμο του συζύγου της που δεν ξεκαθαρίζεται ακριβώς η συγγένειά του, αλλά δηλώνεται ρητά ότι ορίζεται κληρονόμος επειδή τη γηροκόμησε. Οι υπόλοιποι άτεκνοι διαθέτες αφήνουν τα αγαθά τους σε εξαδέλφια, προγόνια και ανίψια *“δια τες πολες αγάπες, καλοσίνες και εβεργεσίες οπού εγνόρισα και γνορίζο”* (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Β 41, Βιβλίο 4^ο, 1v) ή *“δια τες καλές γεροκόμισες”* (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001, Λήψη: 27 - 28).
4. Για να εξασφαλίσουν ότι μετά το θάνατό τους θα έχουν τη θρησκευτική φροντίδα που θεωρούν απαραίτητη. Απαραίτητος όρος σε κάθε διαθήκη είναι η υποχρέωση του κυρίου κληρονόμου να *“είναι ομπλιγάδος να μου κάνη τα εξεταχτά της ψιχis μου κατά την τάξιν των χριστιανών”* (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο

1^ο, 31r). Επίσης, ορισμένοι από τους διαθέτες, όπως προαναφέρθηκε, αφήνουν κάποιο αγαθό ή έσοδο από ελιά, χωράφι ή αμπέλι στον κληρονόμο τους ή σε κάποια εκκλησία, ώστε να εξασφαλίσουν ότι θα πληρώνονται τα σαρανταλείτουργα ή μνημόσυνα που θεωρούν ότι είναι απαραίτητα για το καλό της ψυχής τους. Κάποιοι άλλοι διαθέτες αφήνουν “δια ψυχικό”, ένα χρηματικό ποσό ή ρούχα ή είδη σπιτιού, ακόμα και χωράφια ή ελαιόδεντρα ή την πρόσοδο κάποιου αμπελιού ή ελαιόδεντρου σε κάποιον φτωχό, ο οποίος μπορεί να είναι συγγενής τους, μπορεί και όχι. Συνήθως δεν αναφέρεται αν έχουν κάποια άλλη σχέση με αυτούς τους ανθρώπους, πάντως αναφέρονται σε αυτούς με τρόπο που δηλώνει οικειότητα. Για τον ίδιο λόγο, δηλαδή την ψυχική τους σωτηρία, κληροδοτούν δέντρα και αμπέλια σε ναούς, “δια ψυχικήν... σωτηρία”, επιπλέον των κληροδοτημάτων που καταλείπουν σε ναούς δια την ταφή και τα μνημόσυνά τους.

5. Για να δηλώσουν τι επιθυμούν να γίνει η προίκα κάποιας γυναίκας μετά τον θάνατό της ή μετά το θάνατο και του συζύγου της. Οι γυναίκες σύζυγοι στην διαθήκη τους ορίζουν χωριστά τι επιθυμούν να γίνουν τα προικώ αγαθά τους, όπως είδαμε παραπάνω. Το ίδιο ισχύει και για τους άντρες διαθέτες, οι οποίοι αναφέρουν ότι οι απόγονοί τους θα λάβουν και την προίκα της μητέρας τους. Επίσης, αν έχουν ξοδέψει κάποιο ποσοστό από την προίκα, καταλείπουν στη σύζυγο ή στα τέκνα τους, άλλο αγαθό ίσης αξίας. Οι γυναίκες διαθέτριες σε αρκετές περιπτώσεις ορίζουν τα ακίνητα της προίκας τους να επιστραφούν στα αδέρφια τους, να γυρίσει δηλαδή η περιουσία στην πατρική οικογένεια, κάτι που φαίνεται ήταν κοινή πρακτική στις κοινωνίες των νησιών που μελετούμε (Αργυρού, 2006-2007).

Κληρονόμοι

Ενδιαφέροντα είναι και τα στοιχεία, τα σχετικά με τους κληρονόμους, που αναφέρονται στις διαθήκες της μελέτης. Κατ' αρχάς φαίνεται ότι κύριοι κληρονόμοι, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε, είναι α) ο ή η σύζυγος και τα τέκνα, β) άλλοι φυσικοί συγγενείς των διαθετών (γονείς, αδέρφια, ανίψια, εξαδέλφια κ.λπ.), γ) προγόνια και ψυχοπαίδια, δ) εργάτες, υπηρετικό προσωπικό (κοπελιός, κοπέλα) και ε) ιερείς, μοναχοί και ναοί. Από τις διαθήκες του δείγματος το μεγαλύτερο ποσοστό κληρονόμων αποτελούν τα τέκνα (43%) και ακολουθούν οι σύζυγοι και τα ανίψια με ποσοστό 26,2%, και τα αδέρφια με ποσοστό 23,8%. Δύο διαθέτες συμπεριλαμβάνουν στους κληρονόμους τους και τους γονείς τους. Φυσικά εμφανίζονται και κληρονόμοι που έχουν διαφορετική σχέση με τους διαθέτες. Στις διαθήκες μας αναφέρονται δύο προγόνια, τρία ψυχοπαίδια, ένας “κοπελιός” και μία “κοπέλα”. Δύο διαθέτριες αφήνουν ως κληρονόμους τους ιερείς: η μία αφήνει ένα χωράφι στον ιερέα για να φροντίσει για την ψυχή της μετά τον θάνατό της. Η άλλη είναι η αναφερόμενη ως “τούρκα” που έγινε χριστιανή και η οποία αφήνει στον πνευματικό της τα λίγα αγαθά της, προκειμένου αυτός να την ενταφιάσει και “να κάνει τα καλά της ψυχίστις”. Βέβαια δεν εμφανίζεται μόνο μία ομάδα κληρονόμων σε κάθε διαθήκη, αλλά κάθε διαθήκη μπορεί να περιλαμβάνει δύο και τρεις ομάδες κληρονόμων.

Κάποιες αξιοσημείωτες παρατηρήσεις που μπορούμε να κάνουμε από τις πληροφορίες των διαθηκών σχετικά με τους κληρονόμους είναι:

1. Άντρες σύζυγοι σε αρκετές διαθήκες μπορεί να ορίζουν ως κληρονόμους τα παιδιά τους, όμως αφήνουν τη σύζυγο “κιρά και νικοκιρά” στα αγαθά τους, ώστε να μπορεί να ζήσει με αυτά. Συγκεκριμένα, από τους άντρες διαθέτες του δείγματος που έχουμε, οι δεκατρείς αφήνουν πίσω τους τη σύζυγο και οι έντεκα από αυτούς (ποσοστό 85%)

την ορίζουν “*κισρά και νικοκισρά*”. Τι ακριβώς σημαίνει ο όρος “*κισρά και νικοκισρά*” δεν διασαφηνίζεται, πάντως από τα κείμενα των διαθηκών καταλαβαίνουμε ότι σκοπό έχει να προστατέψει τις συζύγους και να τους εξασφαλίσει την επιβίωσή τους μετά την αποβίωση του συζύγου. Παρόλο που υπάρχει μια διάθεση φροντίδας για τη σύζυγο που μένει πίσω, ή ακόμα, και αν περιουσιακά στοιχεία καταλείπονται σε εκείνη, συνήθως ορίζονται επίτροποι τους οποίους πρέπει να συμβουλευτείται. Αυτό συμβαίνει όταν η σύζυγος είναι νέα και τα παιδιά ανήλικα. Έτσι, σε μία περίπτωση ο σύζυγος ορίζει επίτροπο της οικογένειας που αφήνει, τον πεθερό του (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Β 41, Βιβλίο 4^ο, 2r). Σε μια άλλη διαθήκη ορίζεται ότι η σύζυγος μπορεί να πουλήσει από τα αγαθά του, αν παραστεί ανάγκη, όχι όμως χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των επιτρόπων (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001, Λήψη: 50 - 51). Στις ίδιες διαθήκες οι διαθέτες κανονίζουν και τι θα συμβεί στην περίπτωση που η χήρα τους συνάψει νέο γάμο. Τότε θα μπορεί να πάρει την προίκα της μόνο και να πάει “*στην ευχή του Θεού*”. Παρατηρούμε ότι η χήρα μπορεί να τρέφεται από την περιουσία του συζύγου μόνο για όσο διάστημα μένει στο σπίτι του με τα παιδιά του. Αν παντρευτεί ξανά, τότε παίρνει μόνο την προσωπική της περιουσία. Σε μια περίπτωση ο διαθέτης ορίζει με την τελευταία της συζύγου η περιουσία να περάσει στα παιδιά που αυτή έχει μαζί του. Στη δεύτερη περίπτωση, υπήρχαν παιδιά από τον πρώτο της σύζυγο. Ο νυν σύζυγος στη διαθήκη του ορίζει ότι αν πεθάνει, η χήρα του μπορεί να κρατήσει κοντά της στο σπίτι του τα παιδιά της μόνο για δύο χρόνια και μετά να τα στείλει στους συγγενείς τους. Αν θελήσει να φύγει και εκείνη μαζί τους, τότε τα δικά τους παιδιά να μείνουν υπό την εποπτεία του επιτρόπου του – η μητέρα δεν θα μπορεί να τα πάρει μαζί της! Στην περίπτωση που κάνει η σύζυγος διαθήκη, με αυτή συνήθως κληροδοτεί τα προικώα αγαθά της, αλλά και όσα έχει κληρονομήσει ίσως από τον εκλιπόντα σύζυγό της. Εάν ο σύζυγος είναι εν ζωή, η θέση του στις διαθήκες είναι μαζί με των υπολοίπων κληρονόμων: παιδιών, γονέων, αδελφών και ανεψιών. Οι διαθέτριες μπορούν να καταλείπουν τα αγαθά της προίκας τους όπως επιθυμούν. Συνήθως αυτά περνούν στους απογόνους τους και όχι στο σύζυγο ή, αν δεν υπάρχουν απόγονοι, σε πρόσωπα της πατρικής τους οικογένειας. Αυτό παρατηρείται κυρίως σε ό,τι αφορά ακίνητη περιουσία. Εκτός από αυτά, οι διαθέτριες συνήθως ορίζουν πού αφήνουν οικοσκευή και ρουχισμό, κάτι το οποίο δεν υπάρχει στις διαθήκες των αντρών. Βλέπουμε ότι, όπου αναφέρονται προικώα αγαθά, αυτά περιλαμβάνουν και τα είδη που αναφέρθηκαν, ώστε συνάγεται το συμπέρασμα ότι η επίπλωση του σπιτιού και ο εξοπλισμός του με τα απαραίτητα, προέρχονταν συνήθως από τις προίκες και οι γυναίκες μπορούσαν στη διαθήκη τους να τα διαθέσουν όπως ήθελαν (Πλουμίδης, 2008).

2. Προκειμένου για τα τέκνα, συνήθως κληρονόμοι ορίζονται οι άρρενες απόγονοι, οι οποίοι μοιράζονται εξ ίσου ή, όπως ορίσει ο διαθέτης, την περιουσία. Οι κόρες κληρονομούν κάποιο δώρο, είτε σε χρήμα, είτε σε κινητά αγαθά. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις ύπανδρες κόρες, όταν δεν έχουν λάβει ολόκληρη την προίκα που είχε συμφωνηθεί. Σε αυτή την περίπτωση οι άρρενες απόγονοι υποχρεούνται να συμπληρώσουν εκείνοι, από την περιουσία που κληρονομούν, το ποσό που υπολείπεται στην αδελφή ή στις αδελφές τους (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001, Λήψη: 06-07). Ο διακανονισμός μπορεί να περιλαμβάνει παραχώρηση κτήματος στη θυγατέρα, ή την πρόσοδο από κάποιο κτήμα ώσπου να συμπληρωθεί ό,τι όριζε το “*λιγάτο χαρτί της*”. Σε μια περίπτωση ο πατέρας ορίζει ως ισότιμους

κληρονόμους και τα δύο του τέκνα, γιο και θυγατέρα, κάτι το οποίο είναι μάλλον σπάνιο, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας.

3. Μια χήρα διαθέτρια (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ., Α 96, Βιβλίο 4^ο, 41r) ορίζει ως κληρονόμο της την ανήλικη θυγατέρα της και όχι τον γιο της. Όπως φαίνεται από τη διαθήκη της, αυτή η απόφαση έχει στόχο να εξασφαλίσει ότι ο γιος της θα αναθρέψει και θα φροντίσει την αδελφή του. Υποχρέωσή του είναι να την προικίσει και να παντρέψει έτσι όπως της πρέπει. Του δίνεται η δυνατότητα να δώσει ως προίκα στην αδελφή του ένα ποσό που το ορίζει η διαθέτρια και να κρατήσει εκείνος την ακίνητη περιουσία που περιλαμβάνεται στη διαθήκη. Σε άλλες διαθήκες αφήνεται ρητή εντολή στον ή στη σύζυγο που απομένει εν ζωή, να προικίσει και να παντρέψει τις “παιδοπούλες” (ΓΑΚ Λευκάδας Νοταριακό Αρχείο, Φάκελος: # 001, Λήψη: 06 - 07), σύμφωνα με την οικονομική δυνατότητα του σπιτιού.
4. Μια ξεχωριστή ομάδα κληρονόμων αποτελούν τα ψυχοπαίδια και οι δουλευτές που αναφέρονται ως “κοπελιό” και “κοπέλες”. Από τις διαθήκες που μελετήσαμε ψυχοπαίδια και δουλευτές ή δουλεύτρες αναφέρονται σε πέντε από αυτές. Σε μια περίπτωση ο διαθέτης θέτει όρο στη σύζυγό του που τον κληρονομεί, στη δική της διαθήκη, να αφήσει κληρονόμο την ψυχοπαίδα του (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001 (1707-1709), Λήψη: 53-55). Σε άλλη περίπτωση η ψυχοπαίδα κληρονομεί μαζί με τα αδέρφια του διαθέτη. Αλλού (ΓΑΚ Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, Φ. Α 96, Βιβλίο 4^ο, v41, r42) η διαθέτρια έχει απόγονο (θυγατέρα), αλλά και ψυχοπαίδα καθώς και κοπελιό, στους οποίους διαθέτει κάποια αγαθά της περιουσίας της. Εκτός από τη θυγατέρα της, εξασφαλίζει και την ψυχοπαίδα της, ενώ σαφώς λιγότερα αφήνει στον κοπελιό της. Άλλη πάλι άτεκνη διαθέτρια, αφήνει ένα σπίτι από μισό στην ψυχοπαίδα και τον κοπελιό της (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 001 (1707-1709), Λήψη: 63 - 64). Σύμφωνα με τις συνήθειες εκείνης της εποχής, τα άτεκνα ζευγάρια υιοθετούσαν ή κατά κάποιο τρόπο προσλάμβαναν αγόρια ή κορίτσια, με σκοπό από τη μια να τους βοηθήσουν στα γεράματά τους και από την άλλη να συνεχιστεί η οικογένεια. Το τελευταίο συνέβαινε όταν το υιοθετημένο παιδί ήταν αγόρι, αν και όπως είδαμε, δεν αποκλειόταν ως κύρια κληρονόμος να οριστεί και ψυχοπαίδα. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι ψυχοπαίδες προικίζονταν από τους “ψυχοπατέρες” όπως οι κόρες. Από τις διαθήκες δεν φαίνεται ποια ακριβώς ήταν η θέση των ψυχοπαίδων ή των δουλευτών στις οικογένειες που τους είχαν υιοθετήσει ή προσλάβει. Γενικά, η θέση της ψυχοθυγατέρας ή ψυχοπαίδας και του ψυχογιού ή ψυχοπαιδιού ή κληρονόμου στην οικογένεια, ορίζεται ως ένα κράμα της οικογενειακής και της εργασιακής σχέσης (Αργυρού, 2006-2007). Από την άλλη, οι κοπελιό ή δουλευτές και οι κοπέλες ή δουλεύτρες ήταν μισθωτοί εργάτες. Προσέφεραν στην οικογένεια την εργασία τους έναντι ορισθέντος εκ των προτέρων χρηματικού ποσού και κάλυπταν σε ανάγκες καθαρά υλικές-οικονομικές (Αργυρού, 2006-2007). Και οι δύο μορφές σχέσεων έχουν ως προϋπόθεση τη συστέγαση των ψυχοπαιδιών και των δουλευτών με τον θετό γονιό ή εργοδότη, στην κατοικία του δεύτερου. Στις διαθήκες του δείγματος τα ψυχοπαίδια έχουν σε κάθε περίπτωση δικαίωμα και μερίδιο της περιουσίας των ψυχογονέων τους ως κληρονόμοι τους. Φαίνεται πάντως ότι και οι δουλευτές θεωρούνταν άνθρωποι της οικογένειας, όπως περίπου και το υπηρετικό προσωπικό, τους οποίους οι διαθέτες ήθελαν να φροντίσουν με τη διαθήκη τους.

Συμπεράσματα

Με βάση τα στοιχεία των διαθηκών που παρουσιάστηκαν, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε ίχνη της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στα νησιά της μελέτης στον 18^ο αιώνα. Οπωσδήποτε τα όποια συμπεράσματα αφορούν και σε μια ευρύτερη χρονική περίοδο, εφόσον η κατάσταση του βίου των απλών ανθρώπων της εποχής εκείνης, δεν παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές από τον προηγούμενο αιώνα. Οι μεγάλες αλλαγές για τα νησιά αυτά αφορούν τον επόμενο 19^ο αιώνα. Σε διοικητικό επίπεδο βέβαια, είχε συντελεστεί στη Λευκάδα μια μεγάλη αλλαγή που αφορούσε στην αλλαγή του κυριάρχου της: από τους Τούρκους πέρασε στους Βενετούς. Ακολούθησε ένας αιώνας χωρίς μεγάλες πολεμικές και πειρατικές επιδρομές, με δημογραφική βελτίωση και λειτουργία κρατικής μηχανής (Σκλαβενίτης, 1993). Παρ' όλα αυτά, στοιχεία αυτής της αλλαγής, στην καθημερινή ζωή και ασχολία των ανθρώπων, μολονότι προφανώς υπήρξαν, δεν είναι εμφανή στις διαθήκες του δείγματος.

Στα κείμενα των διαθηκών υπάρχουν κάποια στοιχεία για τις κοινωνικές, οικονομικές και οικογενειακές σχέσεις των ανθρώπων της εποχής εκείνης, όπως π.χ., ποιος φαίνεται ως αρχηγός της οικογένειας, ποιοι είναι κύριοι κληρονόμοι, πόσο εξαρτάται το τι κληρονομεί κάποιος/α από το φύλο ή την ηλικία, κ.ά. Ειδικότερα οι ευκατάστατοι του δείγματος είναι σχετικά λίγοι - δεκατέσσερις από τους σαράντα δύο διαθέτες. Οι δέκα από αυτούς προσφωνούνται με τίτλο που παραπέμπει σε ανώτερη κοινωνική τάξη (*σιορ, μισέρ, σιόρα, αρχόντισσα, κυρία*), δύο κληρικοί προσφωνούνται "*κύριοι πανοσιότατοι*". Υπάρχουν, όμως, και δύο διαθέτριες από τη Λευκάδα, οι οποίες ενώ καταλείπουν αρκετά και πολυτελή αγαθά, δεν εμφανίζονται με κάποιον τίτλο (προσφωνούνται *κυράτζες*, όπως και όλες οι άλλες διαθέτριες του δείγματος της Λευκάδας). Τίτλοι ευγένειας αναφέρονται κυρίως σε προερχόμενους από την Κέρκυρα διαθέτες, όπου οι κοινωνικές τάξεις είχαν αποκρυσταλλωθεί αιώνες πριν. Επειδή οι Κερκυραίοι διαθέτες είναι αστοί, από τις διαθήκες τους δεν παίρνουμε πληροφορίες για τις αγροτικές ασχολίες του νησιού. Αντίθετα στη Λευκάδα, όπου ο αγροτικός χώρος συγκέντρωνε το σύνολο σχεδόν των παραγωγικών δραστηριοτήτων (Κατηφόρης, 1985), το 60-65% των αγαθών που αναφέρονται στις διαθήκες, αφορούσαν αγαθά του αγροτικού χώρου, δηλαδή αμπέλια, χωράφια και ελαιόδεντρα. Οι αγροτικές ασχολίες των Λευκαδιτών διαθετών είναι παρούσες σε είκοσι μία από τις είκοσι οκτώ διαθήκες που μελετήθηκαν και αφορούν τόσο στους κατοίκους χωριών, όσο και στους κατοίκους της πρωτεύουσας του νησιού Αμαξικής.

Υπάρχουν πάντως σημαντικά κοινά στοιχεία που προβάλλουν μέσα από τις διαθήκες, και αφορούν στις συνήθειες και πρακτικές των πληθυσμών των δύο νησιών. Τέτοια στοιχεία είναι τα παρακάτω:

1. Το επίπεδο της εκπαίδευσης, η οποία την περίοδο εκείνη ήταν ιδιωτική υπόθεση και αφορούσε κυρίως τους εύπορους αστούς των δύο ανώτερων τάξεων. Η μόρφωση που προσφερόταν στους νέους ευγενικής καταγωγής ήταν διαφορετική από εκείνη των νέων κατώτερης κοινωνικής προέλευσης (Ζαρίδη, 1994-1996). Σε γενικές γραμμές όμως, το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων των νησιών ήταν χαμηλό. Ο απλός λαός κατά κανόνα δεν είχε λάβει κανενός είδους εκπαίδευση. Αν κρίνουμε από τις υπογραφές των μαρτύρων, και αυτοί που γνώριζαν γραφή, το επίπεδό τους ήταν στοιχειώδες - με δυσκολία κατάφερναν να χαράξουν δυσανάγνωστους χαρακτήρες γραμμάτων.

2. Το γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο, ήταν κατά βάση ελληνικό, εμπλουτισμένο με πολλά στοιχεία της βενετσιάνικης διαλέκτου.
3. Η παραμονή των κατοίκων των νησιών στο ορθόδοξο δόγμα. Οπωσδήποτε πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι ένα ποσοστό των κατοίκων κυρίως της Κέρκυρας, ακολούθησε το ρωμαιοκαθολικό δόγμα, αλλά στη μεγάλη του πλειοψηφία ο πληθυσμός παρέμεινε ορθόδοξος. Επίσης χαρακτηριστική είναι η θεοσέβεια που τους χαρακτηρίζει και η προσήλωσή τους σε πρακτικές θρησκευτικής φροντίδας της ψυχής τους, μετά την αποδημία τους.
4. Η θέση ανδρών και γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία. Αρχηγός της οικογένειας ήταν ο σύζυγος και διάδοχός του, όπως και κληρονόμος του, οριζόταν κάποιο άρρεν μέλος της οικογένειας. Ο κύριος λοιπόν κληρονόμος προερχόταν κατ' αρχάς, από τα φυσικά τέκνα· αν τέτοια δεν υπήρχαν, κληρονόμοι θεωρούνταν τα αδέρφια του διαθέτη και οι δικοί τους κληρονόμοι. Άλλοτε, δεν οριζόταν ένας κληρονόμος, αλλά συγκληρονομούσαν όλα τα άρρενα τέκνα του διαθέτη. Όταν στους φυσικούς απογόνους συγκαταλέγονταν και θυγατέρες, εκείνες κληρονομούσαν κινητά και, σπανιότερα ακίνητα αγαθά, μέχρι που να συμπληρωθεί η προίκα τους. Σε λίγες περιπτώσεις, όταν τα τέκνα του διαθέτη ήταν ανήλικα, τότε ορίζονταν κληρονόμοι γιοι και θυγατέρες ισότιμα. Συνήθως, υπήρχε κάποια μέριμνα για εξασφάλιση του βίου της συζύγου, όπως ειπώθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, χωρίς όμως αυτές να μπορούν να έχουν και τη διαχείριση της περιουσίας του εκλιπόντος. Οι άνδρες σύζυγοι σε δύο από τις διαθήκες που μελετήσαμε ορίζουν ακόμα και τι θα πρέπει να γίνει αν η συμβία τους συνάψει νέο γάμο.

Οι γυναίκες της εποχής σε πολύ μικρό ποσοστό εμφανίζουν οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα και πάντα περιορισμένου οικονομικού πεδίου. Στις διαθήκες που μελετήσαμε συναντήσαμε μόνο δύο γυναίκες οι οποίες είχαν οικονομικές δοσοληψίες. Και οι δύο φαίνεται πως δραστηριοποιούνταν στον τομέα του δανεισμού (ή της τοκογλυφίας), ενασχόληση που αναφέρεται σε αρκετές περιοχές του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου (Πλουμίδης, 2008). Η μία από τις διαθέτριες είναι χήρα, ώστε νομιμοποιείται κατά κάποιον τρόπο να εξασφαλίσει τον εαυτό της. Η άλλη διαθέτρια, που παρουσιάζει αυτή τη δραστηριότητα υπάρχει, μέσα σε μια οικογένεια που δεν έχει χάσει τον αρχηγό της –ο σύζυγός της είναι εν ζωή. Φαίνεται ότι, εφ' όσον αυτή η ασχολία επέφερε κέρδη, ήταν ανεκτή και από την οικογένεια και από την κοινωνία. Οποιοδήποτε άλλου είδους ελευθερία για επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών απουσιάζει από τις διαθήκες που μελετήσαμε.

Παρά την περιορισμένη δυνατότητα των γυναικών να δραστηριοποιούνται στον οικονομικό τομέα, οι γυναίκες στην Κέρκυρα και τη Λευκάδα την εποχή εκείνη είχαν πάντως την ελευθερία να διαθέσουν τα αγαθά που βρίσκονταν στην κατοχή τους, όπως αυτές επιθυμούσαν. Τα αγαθά αυτά, αφορούσαν ό,τι περιλαμβανόταν στην προίκα τους, ό,τι είχαν πιθανόν κληρονομήσει και ό,τι είχαν κερδίσει από τις δοσοληψίες τους κάποιες από αυτές. Κοινή πρακτική και στα δύο νησιά είναι η κληροδότηση της προίκας της συζύγου αυτούσια στα τέκνα της. Βέβαια, ήταν στην ευχέρεια του συζύγου η διαχείριση της προίκας, όμως, όταν έφτανε η ώρα, αυτή περνούσε στους απογόνους της γυναίκας, ή στα αδέρφια της ή όπου εκείνη όριζε με τη διαθήκη της.

Ένα άλλο στοιχείο που μας δείχνει τη μη δυνατότητα των γυναικών να διαχειρίζονται μόνες τους τα του οίκου τους είναι ο όρος που εμφανίζεται σε διαθήκες ανδρών συζύγων, οι οποίοι αφήνουν “κυρές και οικοκυρές” τις συζύγους των, όμως υπό την εποπτεία ανδρών επιτρόπων, των οποίων η σύμφωνη γνώμη ήταν απαραίτητη για να προχωρήσει η γυναίκα σε οποιαδήποτε οικονομική δοσοληψία.

5. Επίσης, χαρακτηριστική είναι η θεοσέβεια που χαρακτηρίζει τους διαθέτες μας και η προσήλωσή τους σε πρακτικές θρησκευτικής φροντίδας της ψυχής τους, μετά την αποδημία τους. Συνυφασμένη με την αντίληψη για τη σωτηρία της ψυχής τους είναι και η φιλανθρωπική τους διάθεση. Καταλείπουν αγαθά προς ανακούφιση φτωχών ανθρώπων, όχι για λόγους κοινωνικούς (δικαιοσύνη, ισότητα, δικαίωμα στα αγαθά), αλλά γιατί έτσι θα βοηθήσουν την ψυχή τους να έχει καλή τύχη μετά την τελευταία του βίου τους.
6. Ο θεσμός και η διασφάλιση της συνέχειας της οικογένειας, φαίνεται ότι ήταν πολύ σημαντικό ζήτημα για τους ανθρώπους του 18^{ου} αιώνα. Γι' αυτό τον λόγο, σε πολλές περιπτώσεις, όταν δεν υπήρχαν φυσικά τέκνα, τα ζευγάρια υιοθετούσαν ψυχοπαίδια, τα οποία, αν ήταν αγόρια, μπορούσαν να γίνουν αυτά κύριοι κληρονόμοι, ως γιοι της οικογένειας, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχειά της.

Εν κατακλείδι, οι κοινωνίες των νησιών της Κέρκυρας και της Λευκάδας, κατά τον 18^ο αιώνα, εμφανίζονται παραδοσιακές με λίγα στοιχεία νεωτερικότητας. Μοιάζει να βρίσκονται στο μεταίχμιο μιας εποχής, όπου η σφαίρα των εμπορικών δραστηριοτήτων δεν έχει αποκτήσει ακόμη την αυτονομία της, απέναντι στην αγροτική απασχόληση. Υπάρχουν στοιχεία βιοτεχνικής παραγωγής -μεταποίηση, κατεργασία υλικών- αλλά όχι σε επίπεδο επιχείρησης που να απασχολεί κάποιον αριθμό εργαζομένων (Σκλαβενίτης, 1993). Η πόλη της Κέρκυρας, όπως είναι φυσικό, έχει τα χαρακτηριστικά μιας πόλης της Δύσης της εποχής εκείνης, ενώ, αντίθετα η Αμαξική, αν και ιδρύθηκε σε χρόνο πολύ μεταγενέστερο, ήταν μια πόλη μεσαίων κτηματιών και μικρεμπόρων καθώς και ψαράδων της λιμνοθάλασσας (Αργυρού, 2006-2007). Το Κάστρο (παλαιότερη πρωτεύουσα του νησιού) το κρατούσαν πάντα οι κυρίαρχοι Βενετοί.

Από τις διαθήκες πήραμε αποσπασματικές πληροφορίες για τις κοινωνίες της Κέρκυρας και της Λευκάδας. Στο δείγμα μας δεν εκπροσωπείται, ή εκπροσωπείται ελάχιστα, το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων, που είναι οι ποπολάνοι. Οι άνθρωποι αυτής της τάξης δεν έχουν αφήσει κάποια προσωπική μαρτυρία, αφού οι διαθήκες γίνονται για να μοιραστούν τα αγαθά των διαθετών - αγαθά που οι ποπολάνοι δεν διέθεταν. Η τάξη αυτή εμφανίζεται μέσα από τα αγαθά που, κάποιοι από τους διαθέτες, καταλείπουν σε εκείνους, και τα οποία μαρτυρούν έμμεσα την οικονομική τους ένδεια: χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας διαθέτριας η οποία αφήνει στον εξάδελφό της πανί για να ντύσει τα παιδιά του (ΓΑΚ Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, Φ.: # 003 (1711-1713), Λήψη: 211-214). Όμως η ιστορία αυτών των φτωχών χρειάζεται άλλου είδους έρευνα για να γραφτεί και ξεπερνά τις δυνατότητες και τους στόχους αυτής της εργασίας.

Αναφορές

- Αργυρού, Έ. (2006-2007). Συστήματα εισροής ανθρώπινου δυναμικού στις οικογένειες της Λευκάδας του 18ου αιώνα. *Μνήμων*, 28, σσ. 49-91.
- Ζαρίδη, Κ. (1994-1996). Πληροφορίες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Κέρκυρα το 16ο αιώνα. *Εώα και εσπέρια*, σσ. 110-134.
- Καράντζολα, Ε., Τικτοπούλου, Κ., & Φραντζή, Κ. (2012). Τα νοταριακά έγγραφα ως πηγές για την πρώιμη νεοελληνική γλώσσα. Στο *πρώιμη νεοελληνική δημόσια γραμματεία*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Καραπιδάκης, Ν. (1993). Από την ιστορία των πόλεων. Η διαμόρφωση της ομάδας των κερκυραίων πολιτών. 1ε'-ιστ' αιώνες. *Εώα και εσπέρια* 1, 1, σσ. 133-143.
- Κατηφόρης, Κ. (1985). Οι εμπορικές συντροφίες στη Λευκάδα σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Ζαμπέλη 1734-1743. *Μνήμων*, 10, σσ. 270-292.
- Μαλτέζου, Χ. (1974). Λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες - Επτάνησα. Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, σσ. 215-229. Αθηνά: Εκδοτική Αθηνών.
- Παπαδιά Λάλα, Α. (2007). Ο παραδοσιακός ελληνικός χώρος - Βενετική κυριαρχία (13ος - 18ος αιώνας). Στο *Ελλάδα - το παρελθόν και το παρόν του ελληνισμού*, τομ. Β', σσ. 355-356. Αθηνά: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος.
- Πλουμίδης, Σ. (2008). *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*. Κέρκυρα: Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Σκλαβενίτης, Τ. Ε. (1993). Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία. *Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, σσ. 188-198. Λευκάδα: Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών.

Πηγές

- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 1^ο, 21r
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 1^ο, 30r
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 1^ο, 31r
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 4^ο, 40n
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 4^ο, 41r
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 4^ο, 41v
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 4^ο, 42r
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Α 96, Βιβλίο 5^ο, 16r
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Β 41, Βιβλίο 4^ο, 1v
- ΓΑΚ Κέρκυρας, Σειρά: Συμβολαιογραφικά, Φάκελος Β 41, Βιβλίο 4^ο, 2r
- ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1707 -1739), GRGSA-LEF-NOT002, Φάκελος: # 001 (1707-1709), Λήψη: 53-55
- ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1707 -1739), GRGSA-LEF-NOT002, Φάκελος: # 001 (1707-1709), Λήψη: 63 – 64
- ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1707 -1739), GRGSA-LEF-NOT002, Φάκελος: # 002 (1707-1711), Λήψη: 32 – 33
- ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1707 -1739), GRGSA-LEF-NOT002, Φάκελος: # 002 (1709-1711), Λήψη: 118-120
- ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1707 -1739), GRGSA-LEF-NOT002, Φάκελος: # 003 (1711-1713), Λήψη: 129-130

ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1707 -1739), GRGSA-LEF-
NOT002, Φάκελος: # 003 (1711-1713), Λήψη: 211-214

ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1766 -1772), GRGSA-LEF-
NOT038, Φάκελος: # 001, Λήψη: 27 - 28

ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1766 -1772), GRGSA-LEF-
NOT038.01.F00001, Φάκελος: # 001, Λήψη: 31 – 32

ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1766 -1772), GRGSA-LEF-
NOT038.01.F00001, Φάκελος: # 001, Λήψη: 50 - 51

ΓΑΚ Λευκάδας, Σειρά: Νοταριακά, Αρχείο: Νοταριακό Αρχείο (1761 -1770), GRGSA-LEF-
NOT039.01.F00001, Φάκελος: # 001, Λήψη: 06 - 07